

מנעורים להנהגה ומקבלה לחסידות שלבים בהתפתחותו של בעל 'שפת אמת'

יורם יעקבסון

ר' יהודה אריה ליב, האדמו"ר השני לבית גור, הוא זה שהביא חסידות זו, במהלך שלושים וחמש שנות כהונתו (תר"ל-תרס"ה), לכלל מעמדה המכריע בחיי יהדות פולין. דרשותיו, שנשאן במרוצת שנות אדמו"רותו הארוכות, כונסו, לפי סדר הפרשיות והמועדים, בספר 'שפת אמת', הנחשב עד היום לחיבורה החשוב ביותר של חסידות גור ולגיבוש המקיף והבשל של הגותה. למרות משך הזמן הארוך שבמהלכו נאמרו הדרשות ונכתבו בידי הרבי,¹ הן טבועות בחותמה של אחדות רעיונית מובהקת, ומשנה ראשונה שבהן לא זוה ממקומה גם כעבור שנים רבות. חסידי גור דהיום אמנם מבחינים בין דרשות שנות הלמ"ד לדרשות שנות הסמ"ך. לדבריהם, הראשונות מצטיינות בחריפות ובעמקות רבה יותר, ואילו האחרונות והמאוחרות ניכרות באווירה של 'בעל-ביתיות' חסידית ובניסיון לנקוט לשון פשוטה ומובנת לציבור גדול של שומעים.² אבל בעיקרו של דבר, הדרשות כולן, מוקדמות שבהן ומאוחרות כאחת, עשויות מקשה אחת מבחינת דרך הדרוש ורעיונותיו, ובאחדותן השיטתית המגובשת ניכרת שוב ושוב השפעת תורתו של מייסד חסידות גור, ר' יצחק מאיר (הרי"ם), אביו-זקנו של בעל 'שפת אמת'. אילו היינו מכירים את עולמו הרוחני של ר' יהודה אריה ליב רק על-פי דרשותיו של החיבור הנזכר, שהוא כמעט קאנוני, כי אז לא היינו יכולים להתחקות אחרי שלבים בהתפתחותו הרוחנית, וההבחנה הנזכרת של חסידי גור בדבר מוקדם ומאוחר במהלכה היתה נותרת עמומה ומסופקת. למרבה המזל נשתמרו בידנו פירושו הדרשניים של ר' יהודה אריה ליב משנות בחירתו, קודם שנתמנה אדמו"ר, ובאלה טמון עניין רב להכרת עולמו הרוחני המוקדם ולשינויים שחלו בו משהחל עורך 'שולחן', מנהיג עדה ואומר תורות באוזני חסידי-מעריציו.

- 1 כעולה מן האמור בשער הקובץ (ירושלים תשל"א): 'ספר שפת אמת... מאת כבוד קדושת אדונינו מורינו ורבינו... מרן יהודא ארי' ליב... אשר השאיר אחריו ברכה כתוב בעצם כתב ידו הקדושה'. הערה זו מופיעה בראש כל כרך מחמשת כרכיו של הקובץ הגדול.
- 2 מכוח הבחנה זו, שעל קיומה זכיתי לשמוע עדויות אחדות, נוהגים חסידי גור ללמוד וללמד תחילה את דרשות שנות הסמ"ך, ורק אחר-כך לרדת אל עומק הגותן של הדרשות המוקדמות.

[מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יג (תשנ"ו)]

כוונתנו לחיבור הנעורים של ר' יהודה אריה לייב, שנדפס בשם 'ליקוטים'.³ החיבור נערך והוצא לאור על-ידי נכדו של המחבר, ר' אברהם יששכר בנימין אליהו לבית אלטר,⁴ שהתקין ופירסם חיבורים נוספים משל סבו,⁵ שבביתו גדל ונתחנך משנתו החמישית עד היותו בן תשע. הוצאת ה'ליקוטים' זכתה בתמיכת דודו האדמו"ר, בנו בכורו של בעל 'שפת אמת' ויורשו בהנהגה, ר' אברהם מרדכי אלטר, שהוסיף בראש המהדורה את ההערה המאלפת הבאה:

ס' הליקוטים' הנדפס בזה רוב הספר⁷ כתב אמ"ו [אבי מורי ורבי] זצ"ל בימי נעוריו משנת תרכ"ו–תר"ל, ולא היינו מדפיסים זאת יען הרבה מהם ביער מן העולם. אולם נתגלגלו מהכתבים בין החסידים, ויש בהם טעותים הרבה, לזאת הסכמנו כי נכון שיהי' בדפוס.

- 3 הציטוט והציגונים במאמר זה הם על-פי מהדורת ירושלים תשל"ה, הערוכה בשני חלקים בעימוד נפרד: חלק א על ספרי בראשית ושמות; חלק ב על ויקרא, במדבר ודברים. חלקו הראשון של הספר יצא לאור לראשונה בשנת תרצ"ד, וחלקו השני בשנת תרצ"ו.
- 4 שני שמותיו הראשונים על שם אביאמו, ר' אברהם יששכר הכהן רבינוביץ, האדמו"ר מרדומסק, בעל 'חסד לאברהם'; בנימין – על שם שאמו, כאמו של בנימין, מתה בלדתה אותו; אליהו – לזכר אביו שאותיות שמה, לאה, נכללות בו. תולדות חייו של ר' אברהם יששכר רשומות בקיצור בפתח מהדורת ירושלים תשל"ה.
- 5 הוא היה מעורה היטב במסורתיה ובעולמה הרעיוני של חסידות גור מראשיתה. יחד עם דודו, ר' אברהם מרדכי אלטר מווארשה, כתב את ספר 'מאיר עיני הגולה' (חלק ראשון – פיטריקוב תרפ"ח; חלק שני – ורשה תרצ"ב), העוסק בתולדותיו, מאורעותיו ושיחותיו של ר' יצחק מאיר (הרי"ם), מייסדה המפורסם של חסידות גור.
- 6 זהו כמובן שם מאוחר שניתן בידי העורך. בחיבור עצמו אין רמז לשם כלשהו שהמחבר נתכוון ליתן לו. טעמים אחדים היו מן הסתם בידי העורך שקראו בשם זה: (א) החיבור אינו מכיל אלא חלק ממה שכתב בעל 'שפת אמת' בימי נעוריו, שהרי 'הרבה... ביער מן העולם', ונשתתירו רק הדרושים המלוקטים. (ב) החיבור נתלקט בוודאי ונתגבש מרשימות שונות, משל המחבר ואולי גם משל אחרים שהכתבים נתגלגלו בידיהם. כך, למשל, מצויים בסוף פרשת וירא (ח"א, טו ע"ב–טז ע"א) שני קטעים הקרובים זה לזה קרבה ברורה: ר' יהודה אריה לייב דורש בהם את תחילתה של פרשת וירא במדרש תנחומא ('כמה ברכות מתפלל אדם בכל יום'). את הקטע הראשון הוא מסיים בהערה: 'זהבן כי יש להעמיק בזה הרבה, וכ' כ' במ"א [וכבר כתבתי במקום אחר] מענין זה'. בראש הקטע השני ציין העורך בסוגריים: 'ובמק"א נמצא בזה"ל'. אי-אפשר להכריע אם לקטע זה נתכוון הכותב. על-כּל־פנים, ברור שבידי העורך היו רשימות שונות שליקט וצירף יחד. וראה עוד ח"א, גב ע"ב, גט ע"א; ח"ב, כג ע"ב, ל ע"ב (שני אלה מידי חתנו של המחבר), לא ע"ב, לו ע"ב. בתוך הספר כלולות חטיבות קצרות אחדות שכותרתן – מידי הכותב עצמו – 'ליקוטים': ח"א, ע ע"א; ח"ב, י ע"א, מ ע"א, מא ע"ב. (ג) 'ליקוטים' – משום שנתלקטו בו יחדיו עניינים שונים: הערות של פרשנות ודרשנית, קטעים עיוניים מגובשים, דרשות ומכתבים. וראה להלן.
- 7 'רוב הספר' דווקא, משום שכלולות בו גם דרשות מעטות מתקופה מאוחרת הרבה יותר: לבר-מצוה של בנו (ח"ב, גה ע"ב), לחתונת בנו אברהם מרדכי (שם), לחתונת בנו משה בצלאל (שם, גז ע"א), לחתונת בתו (שם). דברים מעין אלה (מבחינת הגסיבות המשפחתיות), שנועדו לסקסי ברית-המילה של שניים מבניו (שם, גז ע"ב–גה ע"ב), נכללים מבחינה כרונולוגית בתקופת ה'ליקוטים'.

[3] מנעורים להנהגה ומקבלה לחסידות: שלבים בהתפתחותו של בעל 'שפת אמת'

עדות זו בדבר זמן כתיבתם של ה'ליקוטים', שגם אילו עמדה לבדה לא היה אפשר להטיל בה שום ספק, מוצאת את אישורה בתאריכים שונים הפוזרים בחיבור. התאריך המוקדם ביותר המצוי ב'ליקוטים' הוא תאריכו של מכתב ששלח ר' יהודה אריה ליב מווארשה ב'יום ג' שופטים ר"ח אלול תרכ"ה.⁸ הכותב היה באותו זמן בן י"ח שנים וארבעה חודשים. הוא מביא במכתבו מדברי 'הרב שיחי' – אולי אביו־זקנו, שבכל דברי ה'ליקוטים' הוא חוזר פעמים רבות ומוזכרו בברכת המתים.⁹ תאריכים מאוחרים יותר מתייחסים לשנים תרכ"ז,¹⁰ תרכ"ח,¹¹ תרכ"ט,¹² תרל"א.¹³ במקומות שונים מתייחס בעל ה'ליקוטים' אל דברים שנתבררו – בכתב או בעל־פה – 'בשנה הקודמת'¹⁴ או 'בשנים הקודמים'.¹⁵ אבל בהעדר תאריכים בגוף הטקסט, אי־אפשר לקבוע לאילו פרקי זמן הוא מתכוון. בצינוני הזמן משתקפת כמובן מחזוריות לימודו ועיוניו של הכותב, וניכרת ויקתם אל הריתמוס של השנה היהודית ואל העניינים החוזרים וניעורים שוב ושוב במעגלי השנים החולפות. מצויים ב'ליקוטים' גם ציוני אירועים ציבוריים שאינם מתוארכים: סיום המסכת באלכסנדר,¹⁶ 'סיום מסכת ברכות בר"ח אדר'.¹⁷ מכל אלה מתאשרת עדותו של ר' אברהם

8 ח"ב, לה ע"א.

9 הרי"ם נפטר כחצי שנה אחרי המועד שבראש המכתב (כ"ג אדר תרכ"ו). 'הרב שיחי' נזכר במקום נוסף (ח"א, סה ע"ב), אך שם בוודאי איננו הרי"ם, המופיע באותו קטע פעמים אחדות בלשון 'מו"ז [מורי וקני] ז"ל הקדוש'.

10 ח"א, ב ע"א (בצינון המופיע בראש דרושי פרשת בראשית); ח"ב, ג ע"ב (בכותרת לדברים שכתב לרגל ברית־המילה של בנו יצחק מאיר). לשנת תרכ"ז שיך, קרוב לוודאי, קטע שכותרתו: 'לקו' מפ' אח"ק [אחרי קדושים] ומיום בר מצוה של אחי שלמה שי" (ח"ב, י ע"א). שלמה היה אחיו החורג של בעל 'שפת אמת'. בעוד ר' יהודה אריה ליב נולד לר' אברהם מרדכי, היחיד מבניו של הרי"ם (יחד עם עוד שלוש בנות) שלא נסתלק בילדותו, מאשתו השנייה, נולד שלמה מאשתו השלישית (ראה: י' אלפסי, גור, תל־אביב 1954, עמ' 114). מכיון שבעל 'שפת אמת' נולד בתר"ו, ובהיותו בן שמונה נפטר אביו (בשנת תרט"ו), היה אחיו זה צעיר ממנו לכל היותר בשבע שנים. אם נולד אפוא לאביו סמוך לפטירתו, הגיע למצוות לכל המאוחר בתרכ"ז או בתרכ"ח.

11 ח"א, עג ע"ב (בראש חטיבה של פירושי פסוקים ממגילת אסתר, שבראשה נרשם: 'מכאן ואילך אינו כסדר הכתובים ורק ערבובי דברים מקוצר הפנאי'); ח"א, לג ע"א (בסופה של איגרת ללא נמען, שאחרי חתימתה הוסיף לאמור: 'כעת בשנת תרכ"ח נתוסף בעזה"י, ואי־אפשר לקבוע, האם תוספת זו נכללה מלכתחילה באיגרת או נרשמה בשוליה רק כעבור זמן); ח"ב, סז ע"ב (בראשה של איגרת בענייני שבועות ופרשת שלח); וכן ח"ב, לו ע"א (בראש קטע שכותרתו: 'ענייני תשובה מחודש אלול').

12 ח"א, עח ע"ב (מאמר מוסגר בזה"ל: 'נשכח ממני הסיום משנה העברה, וכעת שנת תרכ"ט נראה הסיום באופן זה').

13 ח"א, מד ע"א (מעין הנוסח בהערה הקודמת: 'איני זוכר הסיום, וכעת ש' תרל"א [נראה] פשוט').

14 ראה, למשל: ח"א, כח ע"א, ל ע"ב, מט ע"ב; ח"ב, מג ע"ב.

15 ח"א, לג ע"א, נח ע"א.

16 ח"א, סב ע"א.

17 ח"ב, ג ע"א.

מרדכי אלטר, האדמו"ר השלישי לבית גור, בשער ה'ליקוטים', שרוב המאמרים, הדרושים, הבירורים וההערות שבספר הם באמת פרי נעוריו של בעל 'שפת אמת', קודם שנתמנה אדמו"ר: פרי ראשיתו של העשור השלישי לחייו, מגיל תשע"ע שרה עד מלאת לו עשרים ושלוש בקירוב. ה'ליקוטים' נכתבו אפוא, רובם ככולם, במהלך ארבע שנות כהונתו של האדמו"ר מאלכסנדר, ר' חנוך הניך הכהן, כמלא מקומו של הר"ם, בין פטירתו של האחרון לבין הסתלקות יורשו, הרבי מאלכסנדר (י"ח באדר תר"ל), שלאחריה החל ר' יהודה אריה לייב להנהיג את העדה הגדולה. חלק ניכר מדברי ה'ליקוטים' טבוע, כאמור, בחותם לימודו ועיוניו של ר' יהודה אריה לייב, שרשם לעצמו, לפעמים בקיצור¹⁸ ולפעמים באריכות, הן פירושים, הגיגים ומחשבות בעניינים שונים, והן דברים שאמר בנסיבות שונות. לעתים קרובות מתרחבת הבנתו במחזורי לימודיו, עניינים שונים נוספים ומתבררים בהיבטים חדשים,¹⁹ ומקורות חדשים המתגלים לו במהלך עיוניו מאשרים את דרכו או חושפים לפניו הבנה אחרת.²⁰ למרות מיעוט שנותיו מתגלה ר' יהודה אריה לייב, כפי שנראה בהמשך, בדמות הוגה דעות מעמיק, בקי במקורות רבים ומגוונים, עצמאי בעמדותיו ונחוש בהתבטאויותיו. ומעבר לכל אלה, מתוך ה'ליקוטים' ניבטת דמות של מיסטיקן עז-נפש שדעותיו כבר הבשילו ועמקו, וציוויה הספיריטואליים של המיסטיקה החסידית – בהשפעת מוריו הדגולים של בית-המדרש הגוראי: ר' שמחה בונם מפשיסחא, ר' מנחם מנדל מקוצק, ויותר מכולם ר' יצחק מאיר, אביו-זקנו – נהירים לו היטב. עובדות אלו – רוחב השכלתו ועומק הבנתו של בעל ה'ליקוטים' – ראיות לציון לשלעצמן, אף-על-פי שלא היו יוצאות דופן בחוגים הפנימיים של חצרות החסידות. אבל מבחינתנו חשובה ביותר שאלת טעם ביעורם²¹ של הכתבים המוקדמים הללו בידי המחבר: על שום מה נהג

18 הרבה ביטויי קיצור מצויים בדבריו, וטעמים שונים משמשים להנמקתם: קוצר פנאי (ח"ב, ו ע"א, לה ע"ב); דיון שנערך במקום אחר (שם; ח"א, סד ע"ב); עומק המושג שביאורו צריך אריכות (שם, לא ע"א, לב ע"א [בראשיתה של איגרת ארוכה]); העלאת עיקרי דברים על הכתב כנגד השכחה (ח"ב, ו ע"ב).

19 למשל: ח"א, לג ע"א ('הגם שכתבנו במ"א מזה, ההכרח לכפול ע"י שנתוסף בעזרת האדון ית"י'), לה ע"א (נוסח זהה), לב ע"א (במכתב: '... כבר הי' דברינו בזה גם בשנה הקודמת בתוספות מרובה [!], וגם בשנה זו חנני ה' וחדשתי מענינים אלה ענינים פנימים'), סד ע"ב ('כ' במ"א באורך... ויש להוסיף עוד... בעזרת יוצר כל וחונן לאדם דיעה').

20 למשל: 'רציתי לדחוק... אח"כ מצאתי ברינו בחי', ובהמשך: 'אח"כ מצאתי כן בס' פנים יפות' (ח"ב, ב ע"א). ובנוסח המצביע על ההתאמה בין דרכו לבין המקור החדש שנתגלה לו: 'פרשתי... ומצאתי כן אח"כ מפורש בוה"ק ס"פ פנחס, וב"ה החונן לאדם דעה שכינתו לדעת הקדוש' (ח"ב, מב ע"א). ביטויי התאמה מתייחסים גם למקורות שבע"פ, כגון: 'אח"כ שמעתי כן בשם אדמו"ר וצלה"ה מקאצק' (ח"א, עח ע"א; וראה גם: ח"א, מד ע"ב, מה ע"א; ח"ב, יח ע"ב, כה ע"א, כז ע"א, לג ע"א, ועוד הרבה). בהקשר זה שגור ביותר הביטוי 'שוב ראיתי' או 'שוב מצאתי' (ח"א, נ ע"א, נב ע"א, סו ע"א, סז ע"ב, ח"ב, יב ע"ב, יד ע"ב, כה ע"א, ל ע"א, מט ע"א, ועוד הרבה מאוד).

21 למה נתכוון בנו האדמו"ר באומרו ש'הרבה מהם ביער מן העולם?' בביוגרפיה הקצרה שפירסם א"י

[5] מנעורים להנהגה ומקבלה לחסידות: שלבים בהתפתחותו של בעל 'שפת אמת'

כך, ובמה נשתנו דבריו ב'ליקוטים' מדרושי הרבים ב'שפת אמת'. לבירורה של שאלה מעניינת זו, שכרוכה בה גם שאלת מסורת הלימוד בחסידות גור (לרבות יחסה לקבלה) ודרך פעולתו של האדמו"ר כמנהיג העדה, עלינו לפנות אל ה'ליקוטים' ולבחון את טיבם. אף-על-פי שאי-אפשר לומר על ה'ליקוטים' שנכתבו במשיכת קולמוס אחת, על-פי תכנית מגובשת של חיבור מקיף, טבוע בהם חותם של אחדות כוללת, עד שאפשר לתארם כמעין חיבור פרשני-דרשני מקיף ורצוף,²² הערוך לפי סדר הפרשיות והמועדים.²³ בהרבה פרשיות מסתמן מבנה קבוע: תחילה מתייחס ר' יהודה אריה ליב אל פסוקים מן הפרשה – כשלעצמם ועל-פי בירורים פרשניים-דרשניים שנתקיימו לגביהם במקורות שונים (לרוב פרשניים, כמו רש"י, המופיע פעמים רבות, והרמב"ן); אחר-כך משמשים לו מאמרי זוהר וקביעותיהם בענייני הפרשה נקודת מוצא לבירוריו; ולבסוף – דברי מדרש²⁴ הנדונים על-ידיו. לא פעם מציין הכותב, שלנושא דבריו ובירוריו כבר התייחס במקום אחר,²⁵ ובהתייחסויות מעטות הוא מעיד על עצמו שיש בדעתו – מעין תכנית – להאריך בדבריו.²⁶ אי-אפשר כמובן לומר שביטויים אלו משקפים תכנית מקיפה ומגובשת, אך יש בהם ציון לראיית אפשרות של כתיבה נרחבת ופיתוח תימטי. לא מן הנמנע שכבר היו באמתחתו של ר' יהודה אריה ליב חיבורים פרשניים-דרשניים קצרים. כך, למשל, בדבריו לסוכות כלול רמז בדבר פירוש קיים לספר קהלת: 'זוה ענין קהלת ע"י שמברר שכל עניני עוה"ז הבל –

ברומברג על בעל 'שפת אמת' (סדרת 'מגדולי החסידות', ספר ב, 'ירושלים תשי"ג) הוא מציין ש'בתקופה הראשונה שלו לא כתב דבריו לפרסום, והרבה ממה שכתב שרף בעצם ידיו' (עמ' סה). דברי ברומברג אינם אלא פירוש להערת ההסכמה של בנו בראש ה'ליקוטים', ולא מצאתי להם אישור במקום אחר. גם לא ברור מנוסח ההערה אם ביעור הכתבים נתקיים באותה תקופה מוקדמת, במהלך הכתיבה, או מאוחר יותר.

22 נוסף על ההערות, הפירושים, הדרושים והעיונים של המחבר, הכלולים ב'ליקוטים' על-פי העיקרון המבני הקלאסי של ספרות הדרוש, מציין בהם חומר נוסף: פירושי מקראות מנביאים וכתובים (ח"ב, מה ע"ב-ז ע"ב); 'ליקוטי הש"ס' (ח"ב, ז ע"ב-ג ע"ב), ובהם דברים שנשא לסיום מסכת ברכות ולסיום הש"ס. בהמשכם חטיבה שכותרתה 'ס' תגא דבי אלי' (ח"ב, ג ע"ב-ג ע"א), ואחריה – דברים הקשורים לנסיבות משפחתיות שונות. בסוף הספר הערות מלוקטות לגבי ספרים אחדים. חוץ מכל אלה יש לציין איגרות המפורזות בשני חלקי החיבור ועניינן – סוגיות עיוניות שונות, וכן קטעי פירושים למגילת אסתר (ח"א, עא ע"ב-עה ע"ב). אי-אפשר לקבוע אם מקולמוס המחבר יצא פירוש שלם למגילה, אבל ברור ללא ספק שגם אם לא השלים את המלאכה, כוונת לבו היתה בוודאי לכתוב פירוש שלם. ברמז המצוי בדבריו (ח"ב, מג ע"ב) לגבי פירוש קהלת שכתב, יש כדי לחזק את הנחה נשיתיו לכתיבה פרשנית (ראה להלן).

23 פרשיות חלקו השני של החיבור (לויקרא, במדבר ודברים) הן לרוב קצרות מאלה שבחלקו הראשון. 24 במקום אחד, בדונו על היחס שבין תורה שבכתב לתורה שבעל-פה, מציג בעל ה'ליקוטים' את 'סדר הלימוד': 'צריך להיות הקדמת תורה שבכ', ולומדין מזה הדרשות, ענין תושבע"פ, שהיא, מבחינת מעלתה העצמית, 'בעמקות יותר' בהשוואה לתורה שבכתב, ומקורה 'ממקום הגעלם יותר' (ח"ב, ג ע"א).

25 ראו, למשל: ח"א, כה ע"ב, לו ע"ב, מח ע"א; ח"ב, ו ע"ב. 26 ח"ב, ז ע"א ('זבמ"א נכתוב באורך'), יח ע"א ('זבמ"א נאריך בסיעתא דשמיא').

ע"ז מתקן גם עניני עוה"ז להיות בכלל, ונק' "קהלת" ע"ש קיבוץ הכל כנ"ל, ושם הארכנו.²⁷ דבריו לחנוכה הם חטיבת דיון מקיפה ומגובשת.²⁸ ב'ליקוטים' נשתמרו גם חלקי פירוש על מגילת אסתר, כפי שכבר ציינו. כל אלה באים ללמדנו שבצד אופיים של ה'ליקוטים' כרשימות וכהערות פרשניות-דרשניות, מצטיירת בהם מגמה של הרחבה שיטתית – במישור הגיבוש הספרותי כבמישור המיצוי התימטי. אליבא דאמת, דיון מגובש ורצוף מבחינה עניינית מצוי בעיקר בחלקים שנתייחדו בכתובתו של ר' יהודה אריה ליב לתימטיקה החסידית. כל אימת שהוא מעלה מוטיבים שהם מעיקרי שיטתו ושיטת אביו-זקנו בחסידות, ניכרים דבריו באריכות שבהרצאה שיטתית,²⁹ אם כי עדיין אין בהם הגיבוש התמציתי המאפיין את דרושי 'שפת אמת'.

בניגוד לדרושי 'שפת אמת', היקף בירוריהם של ה'ליקוטים' רחב ביותר והם כוללים פירושי מקראות, ענייני מדרש ואגדה, ענייני הלכה, קבלה וחסידות. רוחב יריעה זה משקף כמובן סקרנות ערה, והוא מיוסד על השכלה נרחבת ובקיאות מרשימה במקורותיה של הספרות היהודית לסוגיה. אלה נתגבשו ובאו לידי מלאותם בלימודו ובעיוניו העצמיים של בעל ה'ליקוטים', אבל גם בלימוד שלמד בחברותא.³⁰ בניגוד לדרושי 'שפת אמת', שהתייחסותם הגלויה אל חיבורי הספרות היהודית לדורותיה ולמקצועותיה מועטה מאוד, ב'ליקוטים' נעשה שימוש רחב ביותר במקורות רבים ומגוונים. רשימתם ארוכה כלי-כך, עד שקצר המצע ממנותם. בעל ה'ליקוטים' מעלעל ומעייין בספרים רבים המוטלים על

27 ח"ב, מג ע"ב. בשורות הקודמות הוא מדבר על כללות טוב ורע (בעניין 'טוב מאוד'), שבה נעשה ריבוי כבוד שמים מהכל, וגם הרע מסייע לזה, ומוסיף ואומר: 'פרשנו בשנה הקודמת באריכות ענין זה ופי' קהלת ע"ש'. לרעיון זה בדבר מעלת הכלל והכללי והסרנו של הפרט והפרטי, שהוא הרע, נודעת חשיבות מרכזית בחסידות גור (בהשפעת המהר"ל מפראג). ראה מאמרי: 'גלות וגאולה בחסידות גור', דעת, 2–3 (תשל"ח-תשל"ט), עמ' 180–181; 'קדושת החולין בחסידות גור – עיונים בתפיסת השבת בדרושי "שפת אמת"', בתוך: ר' אליאור, י' ברטל וח' שמרוק (עורכים), צדיקים ואנשי מעשה, מחקרים בחסידות פולין, ירושלים תשנ"ד, עמ' 245–251.

28 ח"א, כט ע"א-לו ע"א.

29 ראה, למשל, דבריו בפרשת וישלח: 'שמעתי מאז"ז מו"ר זצלה"ה בזה דברים קצרים, וכפי שהבנתי כך הפי' (ח"א, כב ע"ב); והוא מפליג לדון בהרחבה בדרך מציאתה של הנקודה הפנימית, שהיא דרך בירור הייחוד 'תוך הטבע'.

30 יש שהוא מציג את דבריו כפרי התייחסות תלמידי חכמים זה לזה בדרך לימודם. בדבריו על קטע מתוך 'תנא דבי אליהו' הוא מציין: 'אחר שאמרתי זה שמעתי בשם הרה"ק מפרשיסחא ז"ל... כעין הנ"ל' (ח"ב, נב ע"א). כיוצא בזה הוא מעיד על עצמו בתחילת פרשת יתרו: 'כבר אמרתי בשנים הקודמים' (ח"א, נח ע"א), ואפשר שמובלע בנוסח זה מעמדו כראש חבורת לומדים. במסגרת התלבטויותיו לגבי פירוש מילת 'ברעתי' בפרשת בהעלותך (במדבר יא, 15) – בעיקר לאור הערתו של רש"י – הוא מציין: 'יצ"ע שלא ביארו המפרשים, אח"כ מצאתי בשל"ה... ושוב הראו לי בס' מנחת שי' (ח"ב, יח ע"ב). וייתכן שגם בהעידו על עצמו באחת מאיגרותיו: 'וגם אנכי אמרתי בלימודי כן' (ח"ב, טז ע"ב) – כוונתו ללימודו בחבורה. במקום אחד נשתיירה עדות בודדת על דיון הלכתי בבית המדרש: 'הקשה לי א'... ותרצתי... עוד השבתי' (ח"ב, מח ע"א).

[7] מנעורים להנהגה ומקבלה לחסידות: שלבים בהתפתחותו של בעל 'שפת אמת'

שולחנו וניצבים סביב סביב על מדפי בית־מדרשו. שימוש בהם לרוב 'נקודתי': אין הוא מתייחס בדרך כלל לתפיסת עולמו או למגמותיהם הרעיוניות הכלליות, אלא רק לעניין ספציפי שמצא בהם; לעתים קרובות היגד פרשני שהוא נזקק לו במהלך לימודו ועיונו. נוסף על מקורותיה של ספרות חז"ל, לרבות תרגומים וילקוטים שונים, בולטים בריבוי הזכרתם חיבורי פרשנות³¹ (כמו רש"י, הרמב"ן, רבינו בחי, אבן עזרא, יפה תואר, אור החיים), וכן מצוינים הרבה מקורות הלכתיים (הרי"ף, הרמב"ם, החינוך, הרוקח, השור, אבודרהם, הרשב"א, בית יוסף, תוספות יום טוב, הרמ"א, מהרש"ל, טורי זהב, מהרש"א, סידור ר"י עמדין ועוד), וספרי מוסר והגות (חובות הלבבות, המורה והלכות דעות, שערי תשובה לר"י גירונדי, ספר הישר לר"ת, ולבסוף אחדים מחיבוריו של המהר"ל – גבורות ה', גור אריה, דרוש לשבת הגדול, דרך חיים ונצח ישראל). אבל יותר מכל אלה ניכרת נוכחותם של מקורות קבליים מגוונים ביותר, מוקדמים ומאוחרים גם יחד: ספרות הזוהר והתיקונים, ספר יצירה, גינת אגוז, התמונה, ברית מנוחה, רקנאטי, עבודת הקודש, אלקבץ וספרו ברית הלוי, תומר דבורה ופרדס רמונים, קינת סתרים לגלאנטי וזוהרי חמה, הרדב"ן וספר מגן דוד. הספרות הלוריאנית זוכה בייצוג נכבד ביותר: לעתים קרובות מציינה בעל ה'ליקוטים' באופן סתמי (דברי האר"י, או עניין 'בשם האר"י' וכן שאמרו או פירשו), אך פעמים רבות הוא נוקט ציונים מדויקים יותר (שערי קדושה, עץ חיים, ספר הכוונות, פרי עץ חיים, זוהר הרקיע, לקוטי האר"י, הרמ"ע בעשרה מאמרות ובמחברת הקודש, הרמ"ז). ולבסוף, בוודאי לא אחרונים מבחינת חשיבותם, בא תורם של מקורות חסידיים, שבדרושי 'שפת אמת' אין להם כל זכר – בחינת מקורות שר' יהודה אריה ליב קורא בשמם ודן בענייניהם. בקטעים שונים הוא מתייחס אל 'רבותינו הקדושים'³² אך לרוב שמות מקורותיו החסידיים מפורשים בפיו: כתר שם טוב, 'תורה אור מרבינו ר"ב ז"ל'³³ נועם אלימלך, קדושת לוי, אור המאיר, דברי אמת והרבי מלובלין, רש"י מלאדי,³⁴ עבודת ישראל ונר ישראל של המגיד מקוֹנִיץ, הרב (י) מפשיסחא והרב (י) מקוצק. השפעה

31 אציין את המקורות – שלא מתוך כוונה של מיצר – כהבאתם בעטו של בעל ה'ליקוטים': פעמים הוא מציין את שם החיבור; פעמים אך את שם מחברו (במקרים אלו לא ניתן תמיד לקבוע בוודאות לאיזה חיבור מחיבוריו נתכוון); פעמים הוא נדרש למחבר או לחיבור בעקיפין – כהבאתו או על־פי הזכרתו במקור אחר. לא ציינתי אלא את אלה שהתייחסותו אליהם ישירה: החיבורים שבהם עיין ולמד.

32 רק בחלקם ניתן לקבוע בוודאות שהכוונה למורי חסידות. לשון קטע אחד ראוי שנביאנה כאן. בעל ה'ליקוטים' מדבר על מציאת 'עיקר נקודתו' של אדם, ומוסיף: 'זוה פ' מ"ש רבותינו הקדושים נ"ע כי החסידים נוסעים שיגידו להם מה שיש להם, והבן, כי קצתו' (ח"א, מב ע"ב).

33 ח"ב, יא ע"א. לא נתברר לי למי נתכוון, ואולי זהו ר' (דב) בער. הוא מוזכרו במקום נוסף (הרב הקדוש ר"ב ז"ל – ח"א, ס ע"ב), אך גם שם לא ניתן לקבוע בבירור את זהותו.

34 קוראו במקומות שונים 'הרב' (הרב ז' ז"ל – ח"א, סא ע"א; 'הרב רשנ"ז ז"ל' – ח"ב, מג ע"א; 'הרב הנ"ל' – ח"ב, נ ע"א) ומציין את התנאי, שער היחוד והאמונה, דבריו על שיר השירים וסידורו. השפעת תורתו על בעל ה'ליקוטים' עמוקה מזו של מורי חסידות אחרים.

מכרעת עליו נודעת לאביו־זקנו, שאת מאמריו הרבים הוא מפרש ועליהם הוא מייסד את בירוריו ללא הרף.³⁵ אלה, יחד עם מאמרי קבלה בכלל וספר הזוהר בפרט (לרבות רעיונות השאובים ממנו בפיתוח דרשני), חוזרים ומתגלים כמקורות בעלי חשיבות מכרעת בעיצוב דיוקנו הרוחני של בעל ה'ליקוטים' ובגיבוש דרך מחשבתו.

שימוש של ר' יהודה אריה ליב במקורותיו טבוע לעתים קרובות בחותמה של ביקורתיות חריפה. לשון אחר: הוא ניבט מתוך דבריו לא בדמותו של דרשן המסתייע במקורות מגוונים להעשרת הטקסטורה הדרשנית, אלא בדמותו של תלמיד חכם השוקד על תלמודו ומנתח את מקורותיו. מקורות אלו מקורות לימודו הם ועיוניו, ולעתים קרובות מאוד ניכר בו בכותב שלא לומר תורה ולהורות דרך הנהגה נתכוון בדבריו,³⁶ אלא לתרץ קושיה, להצביע על דוחק פרשני ועל פתרונו, להציע פירוש משלו ולהכריע בין עמדות פרשניות שונות. בתעוזה רבה אווזו בעל ה'ליקוטים' באזמל הביקורת הטקסטואלית,³⁷ ואין הוא נרתע מלהביע בנחישות את דעתו,³⁸ לחלוק על מפרשים, ולבטא תמיהות ודברי

35 לגבי מאמרים רבים שמביא בעל ה'ליקוטים' מפי אביו־זקנו, אי־אפשר להכריע אם נתקיימו בידו כתורה שבכתב או כתורה שבעל־פה. באחרים ניכר בעליל שהם דברים שבכתב – אלה שבהבאתם כרוכה הפניה סתמית בלשון 'עייין שם', או שכלול בהם ציון מדויק יותר (למשל: 'כמ"ש אא"ו מו"ר וצלה"ה... ע"ש דברים נפלאים פ' שמות' – ח"א, יא ע"ב. וראה: ח"א, יט ע"ב, לו ע"ב, מז ע"ב, ועוד הרבה). הוא מזכיר במקומות שונים את ספר הזכות (ח"א, לג ע"א, עה ע"ב; ח"ב, לד ע"א), אבל מציינים גם מאמרים רבים שמעמדם כתורה שבעל־פה שנשתמרה בזיכרונו של הנכד אינו מוטל בספק. במקרים רבים ניכר בו בבעל ה'ליקוטים' שהוא מדקדק בנוסח ששמע: 'שמעתי בזה מפי קדשו של אא"ו מו"ר וצלה"ה שהגיד... ע"כ לשון קדשו, אשר אני זוכר עתה, ושפתים ישק' (ח"א, יב ע"ב); 'שמעתי מאא"ו מו"ר וצלה"ה בזה דברים קצרים, וכפי שהבנתי כך הפי' (ח"א, כב ע"ב); 'שמעתי מאא"ו מו"ר... ואיני זוכר ביאור הדברים, ונ"ל שכך שמעתי' (ח"א, לא ע"א); 'כן הבנתי קצת ג"כ מלשון אא"ו מו"ר וצלה"ה שאני זוכר שכן הי' משמעות לשונו קצת' (ח"א, לד ע"א); וכאלה עוד הרבה לאורך הספר כולו.

מבחינת דרך לימודו של בעל ה'ליקוטים', נראה שנהג לעיין במקביל בדרושי חיבורים שונים לאותה פרשה. בדרך זו הופרתה מחשבתו ונולדו בה ונתגבשו צירופי רעיונות חדשים. עדות לכך משמשים דבריו בפרשת וישלח (ח"א, כב ע"א) בעניין 'עלמא דאתכסאי' ו'עלמא דאתגליא': 'ועמ"ש בפ' זו בלשון זוה"ק ק"ע, ובקדו' לוי הבנתי זה'. העניין באמת נדון בספר הנזכר, 'ירושלים תשכ"ד, עמ' נט. באיגרת משנת תרכ"ח מדבר ר' יהודה אריה ליב על שליחות ישראל ועל כוח אמונתם לחבר בין גוף אדם לחכמתו, בין תורה שבעל־פה לתורה שבכתב, בין ארץ ישראל לקדושת התורה, בין שכלו המתבטל של אדם לציווי האלהי. בנקודה זו הוא מוסיף: 'וכדומה שכ' בוזה"ק [ח"ג, קס ע"א] על "ויבא עד חברון" [במדבר יג, 22], שהוא חיבור ב' התורות כנ"ל ע"ש, כי לא עיינתי כעת בוזה"ק' (ח"ב, יז ע"א).

36 המגמה להציג את דרך ההנהגה הנכונה – גם במישור ההלכתי המובהק – מתחזקת באיגרות שונות הפוזרות בחיבור, וכן בחשיבות מקיפות של דיון בסוגיות מרכזיות בהוגות החסידיות.

37 את עמדתו התקיפה והביקורתית – גם כנגד הראשונים – כבר ציין ברומברג (לעיל, הערה 21, עמ' סז).

38 בניגוד לדרשות 'שפת אמת', שבהן ה'אני' הדובר אינו בא כלל לידי ביטוי, נוקט בעל ה'ליקוטים' שוב ושוב לשון מדבר בעדו. וכי תימה יש בדבר? בדרושי 'שפת אמת' נבלע הדרשן ונעלם בדברי ההנהגה,

ביקורת גם על דמויות אוטוריטיביות.³⁹ בכל אלה ניכר ניגוד ברור בין דברי ה'ליקוטים'

אשר להם הוא אך משמש שופר. בהגדת 'דברי אלהים חיים' לא יכול הפרט לבוא לידי ביטוי. ואילו ב'ליקוטים', טרם קבלו על עצמו את עול ההנהגה החסידית, ר' יהודה אריה ליב מצטייר כאדם פרטי. לשונו אינה כבולה עדיין בכבלי ההנהגה האדמו"רית, והוא נותן דורר לעצמו לבטא את הגיגיו ורעיונותיו ללא מעצור, כפי שהוא מעיד על עצמו באחד ממכתביו (משנת תרכ"ח): 'נתעכב המכתב עד עתה... והגני כותב אשר נפל ברעיוני כעת על ענין הפרשה' (ח"ב, יז ע"א). במקומות רבים הוא מסתמך על חסד האל שחננו להבין, לפרש ולדרת לעומקם של דברים. הוא מברר 'דברים נפלאים בעז' ית' הונון לאדם דעה' (ח"א, עט ע"א), 'בחסדיו המרובים' (ח"א, עז ע"ב), ומציע את 'ביאור הענין לפי אשר חנני הש"י מעט מזעיר' (ח"א, מא ע"א): 'מה שחנני אדון כל בחמלתו עלי בזכות אבותי הקדושים ולמען אבוש מפניו לשוב אליו בהכנעה אמין' (ח"א, כט ע"א). לשונות מעין אלה ראה גם: ח"א, לג ע"א וע"ב, לד ע"א, מח ע"א, נח ע"ב, עד ע"א; ח"ב, טו ע"ב, כג ע"א, מב ע"א, מט ע"ב, נד ע"א, ועוד הרבה). ההשראה האלהית היא מקור רבים מביאוריו, ובדבריו לתנוכה הוא מעיד על עצמו: 'וסיום הביאור א"י [איני יודע] כעת, יערה ה' רוח ממרום כו', ואי"ה נבאר עוד' (ח"א, לו ע"א). ביטוי אישי מופלג אף יותר אנו מוצאים בדבריו לד"ח אדר: 'וב'ה' הנותן לאדם דעה... כן יוכני להוציא ממסגר נפשי ע"י הסתכלות רוא דאורייתא מתוך התרכס... ולזאת יש לאדם כמנוי לצפות לישועת הש"י אשר ידרכני בנתיב מצותיו להעמידני על דרך הישר לעבודתו ית"ש אמן כ"י' (ח"א, סד ע"ב). ראה להלן, הערה 55. פעמים רבות הוא מציע פירושו כדעתו או לפי עניות דעתו, והוא מודע היטב לתוספות שהוא מוסיף משלו ומדעתו על דברי אחרים – בעיקר על דברי אביו ר' זקנו (ח"א, כט ע"א, סד ע"א; ח"ב, לט ע"א). במקום אחד הוא מרחיק לכת ומציין, שבתוספת דבריו על דברי סבו הר"ה 'מוסיף הפי' עמוק יותר [!]' (ח"א, לג ע"א). גם על דברי ר' שניאור זלמן מלאדי הוא נוטל לעצמו העזה להקשות ולהוסיף... בקצת שינוי' (ח"ב, מט ע"ב). לשונות מדבר בעדו הוא נוקט שוב ושוב – ביחיד וברבים גם יחד. כל אלה – דרושי 'שפת אמת' לא יכירום.

39 בעניין גישתו הביקורתית והעזות אסתפק בדוגמאות מובהקות אחדות. פעמים רבות מביע בעל ה'ליקוטים' תמיהות על פרשנים ובעלי הלכה, ואין בשמם, פרסומם וסמכותם כדי להרתיע אותו. בעניין ירידתו של אברהם מצרימה, שהרמב"ן (בפירושו לבראשית יב, 10) ראה בה חסא, הוא מעיר: 'הרמב"ן ז"ל כ' שה' חסא... ופלא בעיני עליו לומר מסברא שה' חסא מה שלא נמצא כן, ואדרבא חושבין זה לנסיין... ואיני מכין טעם הרמב"ן ז"ל... ותימה גדולה על הרמב"ן ז"ל בזה, אם לא שמצא כן באיזה מדרש, ואם קבלה היא נקבל' (ח"א, י ע"א). בדבריו אלו כנגד הרמב"ן, שהוא מרבה לשלח בו חצי' ביקורת רבים, טמון קריטריון חשוב בביקורתו, המתבססת לא פעם על בחינת פירוש על-ידי הצגתו לעומת פסוק מקראי או מקור מדרשי. ראה, למשל: ח"א, עז ע"א, עז ע"א (כ' באוה"ח דלחי שעה אין מחללין שבת, והיא תמי' נשגבה, דמפ' ביומא דמחללין לחי שעה, ואולי איזה תלמיד טועה כתבו, וקצת חשתי לישב דבריו); ח"ב, ז ע"א. הוא מביע תמיהות רבות על דברי פרשנים, קושיותיהם ותירוציהם (ח"ב, ט ע"ב, י ע"ב, כא ע"ב, לא ע"א). כנגד הגאון מווילנה הוא מעיר: 'זהג' ר"א מווילנא בפ' נטה מפ' זה, ואיני יודע] למה, ופירושו דחוק שם ע"ש שרצה לסלק קו' המחבר [הרמ"ק], שיהי' כסדר יותר ולא הועיל, כי עדיין קשה' (ח"ב, נט ע"א). אבל את הביקורת החדה ביותר, כמדומה, הוא מטיח באבן גבאי: 'בס' עבודת הקודש (פ"ג) [מתוך חלק העבודה...]' מה איכפת לו להקב"ה בין שוחט מצואר כו', ותמה כי הלא עבודה צורך גבוה ע"ש מה שתי', ודבריו חסרין תבלין... ולשון המחבר מגומגם לענ' ד' (ח"ב, נט ע"א. בנוסח זה הוא נוקט גם לגבי ספר קדושת לוי – ח"ב, כ ע"א). הוא מצביע הרבה על 'דוחק' הפרשן בתירוץ קושיה, שבעיניו פירושה פשוט (ח"א, טז ע"ב, כג ע"ב, נב ע"א, נו ע"ב; ח"ב, יא ע"ב, מח ע"א), מעדיף במקרים רבים פירוש על משנהו (ח"א, נו ע"א; ח"ב, כח ע"א), ומותיר עניינים ב'צריך עיון' (ח"א, נג ע"ב, סז ע"א, עז ע"א, פ ע"א; ח"ב, ז ע"א, י ע"ב, כד ע"א, לב ע"ב לג ע"א, מח ע"א, נט ע"ב), וכן סנוני 'אריכות דברים' (ח"א,

ובין דרושי 'שפת אמת'. ב'ליקוטים' בא לידי ביטוי מפגשו הראשוני והרענן של תלמיד חכם צעיר ועז־נפש עם מקורות עיונו ולימודיו: הוא מגיב, תוהה, מבקר, משווה ובודק נוסח, מיישב, מציע פירושים משלו ורושם לעצמו את דבריו,⁴⁰ אולי מתוך כוונה לגבשם בספר ערוך. דברי ה'ליקוטים' מיטלטלים בין פירוש לדרוש ועוסקים בעניינים שונים המתעוררים במפגש הספונטני בין המחבר למקורות עיונו. נקודת המוצא להערותיו ולבידוריו היא תמיהה וקושי, או חידוש של פירוש ורעיון: רוח של ספונטניות, שהסקרנות מדריכתה והתעוזה מלווה אותה, מנשבת ב'ליקוטים'. דרושי 'שפת אמת', לעומת זאת, לא נועדו מלכתחילה אלא לומר תורה. מראשיתו, מנקודת מוצאו, החוזרת ומשמשת את הדרשן לרוב שנה אחר שנה, ללא שינוי, מכון הדרוש אל שיוגד בהמשכו: מלאכת מחשבת של הגדת תורה. אין ספק שרוח ה'ליקוטים' היא לא רק רוח נעורים, שרעננותה היא בוודאי גם ביטוי להתנסויות רוחניות מתחדשות והולכות במפגש עם טקסטים מגוונים, אלא רוח החירות של מי שאין לו עדיין אחריות של הנהגת עדה. אחרי ככלות הכול, לא בגיל העמידה נתמנה ר' יהודה אריה ליב אדמו"ר, ומרגע שחש בכובד האחריות, כשאזוני המוני חסידים כרויות לשמוע קולו, נשתנה סגנון דבריו ממש בן־לילה. אכן, אפשר להבחין ללא קושי שעולמו הרוחני של בעל ה'ליקוטים' הצעיר הוא ביסודותיו הרעיוניים עולמו הרוחני של בעל דרשות 'שפת אמת' על התורה. כמעט כל המוטיבים המובהקים שחסידות גור נודעת בהם מצויים כאן, ולא פעם הם נדונים בהרחבה. גם ה'ליקוטים' וגם דרושי ההנהגה של 'שפת אמת' נשתמרו, כמצוין בשערי החיבורים, בעצם כתב־ידו של המחבר. אבל בעוד הראשונים הם, בעצם מהותם, דברים שבכתב (גם אם הם בחלקם רשימות של דברים שבעל ה'ליקוטים' הקדים לומר), הרי דרשות 'שפת אמת' הן מעיקרן דברים שנועדו להיאמר: הגדת תורה לפני קהל ועדה. משום כך נעלם בהן, כאמור, האני' הדובר, ואת תסיסת החירות הרעיונית ממיר כובד ראש הנסוך עליהן: עולם רוחני מגובש ומוצק שאין בו 'צריך עיון' ומחלוקת פרשנים, אלא כולו הוראת דרך. זהו עולמה של ההגות החסידית במיטבה: מיסטיקה בשלה, המושתתת על הנחות עיוניות מוצקות, מצד אחד, והתייחסות ברורה אל ההיבטים השונים של החיים היהודיים, מצד שני, הן בד' אמותיו של היחיד, התר אחר הקדושה התבויה בנפש, והן במישור חייו של הקולקטיב הלאומי, המגלם בהוויה ההיסטורית את ייעוד השליחות לגילוייה של הקדושה

כא ע"ב) ותוספת העמקה (ח"א, טו ע"ב). במקומות שונים נקוטה בידו גישה פילולוגית בבדיקת נוסח הטקסט: ח"א, יח ע"ב (הצבעה על 'טעות סופרים'; וראה עוד ח"א, ס ע"ב, פ ע"א; ח"ב, כד ע"ב), לג ע"א; ח"ב, כב ע"א. לכל הדיבטים הללו של הגישה הביקורתית אין כמובן זכר בדרושי 'שפת אמת'.

40 עדות לקיומן של רשימות מצויה באחת מאיגרותיו, בדבריו לחנוכה: '... אין פנאי להאריך עוד, וזה ה' דברינו בימי החנוכה, והוספנו בענין זה ענינים חדשים... אמת כי הדברים כתבתי בקיצור, ובעת הזאת קשה בעיני להאריך, ובימי החנוכה רשמתי אצלי הדברים (ח"א, לב ע"ב).

[11] מנעורים להנהגה ומקבלה לחסידות: שלבים בהתפתחותו של בעל 'שפת אמת'

המסורת בעולם. אלפיים דרשות בקירוב יש בחיבור גדול זה, וכל דרשה בהן מקפלת בתוכה בתמציתיות חדה, במפורש או במובלע, את יסודה של ההנהגה החסידית ועיקרה – חובתו של איש ישראל לחולל תהליך של ספיריטואליזציה בעולם ולעשות לעילוי ולקידושו. חובה זו חוזר האדמו"ר ומשנן באוזני שומעיו במשך עשרות שנים, וחיבורו כולו עניינו אחד: קידוש הגשמי וגילוי מלכות שמים גם במבואותיו האפלים של העולם. ב'ליקוטים', לעומת זאת, עדיין לא נוצקה השיטה בכל כובד הראש המאפיין אותה מאוחר יותר, ור' יהודה אריה לייב הצעיר עדיין לא נתחייב בחובת השמעתה החוזרת ונשנית. הוא אכן מצטייר כמיסטיקן מעמיק, ורוב נושאי הגותו ב'שפת אמת' כבר מעסיקים אותו קודם התמנותו אדמו"ר. אך הטרמינולוגיה המשמשת בדרושי מנהיג העדה הגדולה שוב ושוב – 'עולם', 'שנה', 'נפש', 'ארץ ישראל' כפתח הקדושה, 'טבע' ועוד – עדיין לא נתגבשה במלואה, וגם המושגים וצירופיהם במסגרת השיטה אינם מוצגים תמיד בבהירות מספקת. המסר הספיריטואלי עדיין אינו מכריע בחשיבותו, ובעל ה'ליקוטים' כלמדן צעיר מתיר לעצמו, כאמור, את החירות האינטלקטואלית, חירות הסקרנות, בעוסקו בעיוניו הפרשניים ובדלגו מעניין לעניין ומתחום למשנהו: הלכה ומדרש, פשט וקבלה.

בנקודה זו אנו מגיעים אל שאלת מעמדה של הקבלה ב'ליקוטים'.

מוטיבים קבליים רבים פזורים בדרושי 'שפת אמת', אך אלה מופקעים לרוב מהקשרם הקבלי, ומשמשים בידי ר' יהודה אריה לייב לניסוחו של הספיריטואליזם החסידי ולהצגתן של התביעות הדתיות המתחייבות ממנו. בזה משקפים דרושים אלו את המגמה הכללית שהסתמנה בחסידות מראשיתה ביחסה אל הקבלה ובשימוש שעשתה בה.⁴¹ לא כן בחיבור נעוריו. כצפוי, ברבים מקטעיו אמנם מתקיימת התמורה המוכרת שחוללה החסידות בקבלה, בהעתיקה את התיאוסופיה אל רבדי נשמתו של אדם, ובהשתמשה בטרמינולוגיה התיאוסופית לתיאור התהליכים המתרחשים בקרבה.⁴² אך באותה שעה עצמה גם מתגלה ב'ליקוטים' עניין ברור בסוגיות קבליות כשלעצמן, וכן בקיאות בעמדותיהם של בעלי הקבלה, נתיבות מחשבתם ודרכי ביטויים. הבנת לשונותיו של בעל ה'ליקוטים' בהקשרים אלו כרוכה בהכרת המבנה הקונספטואלי המורכב של עולם בעלי הסוד ובידיעת הסימבוליקה הקבלית: אי-אפשר להבין את דבריו בהקשרים אלו אלא במישורי

41 על היחס בין החסידות לקבלה ועל עמדתה של הראשונה כלפי תורת הסוד, ראה: G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, N.Y. 1961, pp. 338-342; 'תשבי ו'ן', 'חסידות', האנציקלופדיה העברית, כרך יו, טורים 770-771; ר' ש"ק אופנהיימר, החסידות כמיסטיקה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 11-13, 129-147; in: P.L. Berger (ed.), *The Other Side of God*, New York 1981, pp. 110-113; ר' אליאור, 'הזיקה שבין הקבלה לחסידות – רציפות ותמורה', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ג, ירושלים תשמ"ו, עמ' 107-114. 42 למשל: 'ענין המוחין וקליפה' נדרש על-ידי במשמעות ה'טבע', שלא נועד אלא להיבטל 'להקדושה', לפנימיות היות'. השכינה איננה אלא 'נקודת הלב', והיא ה'מוחין' שנסתרים בקליפות (ח"א, סד ע"א). דוגמאות מעין אלה נמצאות לרוב בדברי ה'ליקוטים'.

ההתייחסויות של הקבלה, ועל-פי הנחותיה ומושגיה. הוויתור על הממד האונטולוגי של התיאוסופיה הקבלית עדיין לא נתקיים ב'ליקוטים' אלא באופן חלקי, והמעבר מן התיאוסופיה לפסיכולוגיה ולדרך ההנהגה – של היחיד והרבים – לא הושלם במלואו אלא ב'שפת אמת'. ממצא זה מפתיע ביותר, כי פירושו הוא שמעבר זה לא היה בהכרח פרי התפתחות הדרגתית, אלא שינוי דרסטי שהתקיים בן-לילה, בצאת היחיד המסתופף באוהל של תורה לעשות בהנהגת עדה. נטישת התיאוסופיה הקבלית היתה פרי התפקיד החברתי של הצדיק וקבלת עול ההנהגה על-ידי, כשבפנימיות רוחו היא הוסיפה בוודאי לפעול ככוח חיוני ומתסיס. יחד עם זאת, יש לציין שבעל ה'ליקוטים' נוקט בדרך כלל לשון קצרה בהתייחסותו אל סוגיות הקבלה,⁴³ ולעתים קרובות הוא מסתפק בציון לאקוני של המוטיב הקבלי. יתרה מזו: לא זו בלבד שאין הוא נדחק להיכנס בשערי דיוניהם התיאוסופיים המסובכים והקשים של בעלי הקבלה, אלא שבעוסקו בה הוא חוזר שוב ושוב ומציב את עצמו בתחום הגותו ועיוניו של האתוס הקבלי. במילים אחרות: לא האונטולוגיה הקבלית היא המציאה את דמיונו, לא הקוסמולוגיה הקבלית ותורת ההתהוות של יודעי הסודות היא המרתקת את תשומת לבו, אפילו לא תורת הנפש, מקורה וגלגוליה, אלא תורת המוסר הקבלית היא היא המעסיקה אותו בהתעניינות בלתי-פוסקת. אחרי ככלות הכול, ר' יהודה אריה ליב חסיד הנהו, העוסק גם בקבלה, ועוסקו בה מוליכו שוב ושוב אל נקודת המפגש שבינה לבין החסידות – אל האתיקה הקבלית.

על יחסו של ר' יהודה אריה ליב כלמדן צעיר אל הקבלה, שבמאמרים רבים מכונה בפיו בשם 'פנימיות',⁴⁴ אנו למדים מהערות קצרות בדרושים ובעיקר ממכתבים אחדים שלו, שנשתמרו ב'ליקוטים'. הוא נוקט כלפי הקבלה לשון צניעות, כאילו אין לו 'עסק בנסתרות', אך באותה שעה מעיד על עצמו כי 'אין לעצור במילין' (על-פי איוב ד, 2), כי

43 להלן רשימה חלקית של מקומות שבהם מתייחס בעל ה'ליקוטים' אל תכנים קבליים, שהוא מבין כמות שהם, כהבנתם של בעלי קבלה ולא לאור הטרגספורמציה הפסיכולוגית שחוללו בהם מורי החסידות: ח"א, כה ע"א, כז ע"ב, כח ע"א, ל ע"א-ע"ב, לא ע"א, לב ע"א-ע"ב, לג ע"א-לד ע"ב, לו ע"א, לח ע"ב-לט ע"א, מ ע"ב-מא ע"א, מב ע"א, מג ע"ב, מח ע"א וע"ב, נ ע"א, נז ע"ב-נא ע"א, נא ע"ב-נב ע"א, נד ע"ב-נה ע"א, סא ע"א, סב ע"ב, סד ע"ב, סה ע"ב, סז ע"ב-סח ע"א, ע ע"ב, עא ע"א, עג ע"ב-עד ע"א; ח"ב, ה ע"ב, ח ע"ב, יא ע"א, יב ע"א וע"ב, טז ע"א-ע"ב, טז ע"א וע"ב, יז ע"ב, כד ע"א וע"ב, כז ע"א, מז ע"א, סא ע"א. בחלק ניכר מקטעי רשימה זו נוקט בעל ה'ליקוטים' אך לשון קצרה, כאמור, והתייחסותו אל ענייני קבלה, תכניה והנחותיה היא כאל דבר הלמד מעניינו. אפשר שהוא נוקט קיצור בשל חובת ההעלמה. ראה בגוף המאמר. הוא עוסק כמעט תמיד רק בתורת האלהות, לאמור – אין סוף וספירותיו, ורק מעט מאוד בענייניה של תורת הנפש הקבלית.

44 או 'פנימיות הענין' וכיו"ב. ראה: ח"א, כז ע"ב, לב ע"א, לד ע"ב, סח ע"א, עד ע"א; ח"ב, ז ע"ב, ח ע"ב, טז ע"א, סא ע"א, ועוד הרבה. את רמזי הסוד (ראה, למשל, ח"ב, כה ע"ב, כה ע"א) או 'דרך הקבלה' (ח"ב, לד ע"א) הוא מלווה לעתים קרובות בנוסח השגור 'זהמבין (או המשכיל) יבין וכיוצא בזה (ח"א, כח ע"א; ח"ב, יא ע"א, לט ע"א, מז ע"א, ועוד הרבה), ומציין את עומק הדברים ואת האריכות הנדרשת בבירורם.

[13] מנעורים להנהגה ומקבלה לחסידות: שלבים בהתפתחותו של בעל 'שפת אמת'

ד' חונן לאדם דעה' בחסדו, והוא שיכפר (מן־הסתם על משוגתו של הכותב ועל העזתו לעסוק בנסתרות) ויעמידנו על האמת.⁴⁵ נימת התנצלות מעין זו מצויה גם בדרושו לראש השנה. הוא מדבר על חובתו הספיריטואלית של אדם לעשות ל'המשכת הפרט להכלל', הכללת הדינים (ה'באים מריחוק הפרט') ברחמים והדיבור בקול – 'אצל האדם' וגם 'למעלה', 'בשמים'.⁴⁶ כדרכו לרוב בעניינים אלו, ר' יהודה אריה ליב נוקט לשון קיצור: 'יש בזה אריכות דברים, והמשכיל יבין עומק הדברים', ומוסיף ואומר: 'ולרמוז לדברי בעלי הקבלה, אף שאין לדבר במה שאין לנו שייכות, רק במה שצורך למצוא המכוון מאתנו'.⁴⁷ גם בפרשת וישב, בדונו ב'ייחודא עילאה ותתאה' (נושא חביב עליו, שבהשפעת חב"ד הוא חוזר ונותן עליו דעתו), הוא נוקט נוסח דומה – ושוב ב'קיצור הדברים', שעניינם 'עמוק': 'בעזה"י אף כי אפשר אסור לדבר מי שהוא מבחוץ, הש"י יורה חסאים בדרך, ושומר פתאים ה', ויעזרנו ברחמי לקיים מצותיו ולעשות רצונו, ויהי בדבר שאני כסיל בו'.⁴⁸

מעבר למשיכה הברורה שהוא מבטא כלפי הקבלה, הבאה לידי ביטוי בהיקף ידיעותיו לגביה ובבקיאותו הגדולה במקורותיה, ולמרות האיסור שחל על 'מי שהוא מבחוץ' לדבר ולעסוק בה, ניכרת בדבריו המובאים נקודה בעלת חשיבות מרכזית: יש בקבלה כדי לסייע בידנו 'למצוא המכוון מאתנו',⁴⁹ שהוא קיומו־בשלמות של רצון האל ומצוותיו.⁵⁰ זאת ועוד: אמנם אסור ל'מי שהוא מבחוץ' להיכנס בהיכלותיה ולחלל את קדושתה – בהכשרת לב לא מספקת, ובהבנה שאינה מעמיקה דיה – אך אפילו לגבי הדבר אפשרי, והספרים מצויים לכל החפץ לבוא וליטול את השם. בעיה זו של אופן לימוד הקבלה ומקור השגתה זוכה להתייחסויות אחדות מפי בעל ה'ליקוטים'.

מעניינת וחשובה עדות שנשמרה במכתב משלו, שכתב לכל המאוחר בשנת תרכ"ח,

- 45 ח"ב, ח ע"א.
 46 ההבחנה משקפת בצורה אופיינית את המעבר שחל בחסידות מן האלהי לאנושי; עניינו העיקרי של בעל ה'ליקוטים' מתגלה בתחום האחרון.
 47 ח"ב, לט ע"א–ע"ב.
 48 ח"א, כח ע"ב. 'מי שהוא מבחוץ' הוא מן־הסתם מי שלא נתקיימו בו עדיין כל תנאי העיסוק בקבלה (אולי מובלע כאן רמז לגילו הצעיר של הכותב), ועדיין לא זכה – במסורת נאמנה – להיכנס אל עומק סודותיה.
 49 בהמשך דרושו לראש השנה הוא מברר את משמעותה של התשובה שהיא 'להשיב הכל על מקומו, והיינו חיבור וביטול הפרט להכלל', וכן את עניינה של התקיעה בשופר שהיא ביטול 'חיתוך הדיבור', כאשר מן האדם ש'יודע שא"י' [שאינו יכול] בכוחו כלום' לא משתיירת אלא 'צעקה ממעמקים'. אר"א מפציעה ה'נקודה המוסתרת ע"י עוונות', שהיא בחינת ה'מעמקים' בהוויית האדם, ו'כל הדברים הדיצונים', גילויי קיומו הדיצוני הנפרד והמושג, בטלים (ח"ב, לט ע"ב). המעבר מרמזי הקבלה אל האתוס החסידי, המוצג כאן בסרמינולוגיה המוכרת של גור (מאז הרי"ם, אביה־מיסדה), חל כאן בצורה מובהקת ביותר.
 50 השווה: 'צריך האדם שיה' המכוון בקבלת החכמה רק לעשות רצון הש"י' (ח"ב, ז ע"ב).

ונמענו לא נודע לנו. במכתב כלולה קרוב לוודאי עדות עקיפה על חבורת לומדים, שר' יהודה אריה ליב הצעיר היה מן הסתם הדמות הבולטת בה: הוא מרמז לדרשה שנשא, או לשיח תלמידי חכמים שחלקו בו היה מרכזי.⁵¹ הוא מעיד על עצמו שבהתרת 'קושית הב"ה'⁵² חידש 'ענינים פנימים' רבים, אבל לאור התנגדותו 'להעתיקם... בכתב' באיגרתו, ובשל גודל 'הקושי לבצע' [אולי צ"ל: להציע] עומק המכוון על הכתב', הוא מעדיף את 'הקיצור במלות קצרות'. הביטויים מצביעים בעליל על משמעות קבלית שהכותב אכן חושף ומברר – שלא כהצהרתו בפתח מכתבו – באריכות ניכרת. לאור נושא דיונו – המשכת הנס מ'למעלה מהטבע, והוא בחי' שמינית, שורש הכל, אם הבנים – שוב אין בדברי הסיכום של קטע זה כדי להפתיע: 'זה הי' דברינו בימי החנוכה, והוספנו בענין זה ענינים חדשים... אמת כי הדברים כתבתי בקיצור, ובעת הזאת קשה בעיני להאריך, ובימי החנוכה רשמתי אצלי הדברים, כן יזכינו ה' להגיע אל מחוז חפצינו להמשיך הידיעה אל המעשה'. לא ייפלא שנוסח זה, המקפל בתוכו כמובן רמז קבלי, מתגלגל בידי הכותב בהמשך לדיון חסידי טיפוסי בהמשכת האור אל תוך ה'מדרגה התחתונה' ובגילוי של האור הגנוז גם בתוך המעשה הגשמי.⁵³ בכך הוא רומז שוב לתרומתה של הקבלה בהעמקת הנהגתו הדתית המוסרית של אדם מישראל ובהעשרתה. נסכם עדות זו בציון הנקודות שניתן ללמוד ממנה: א. נתקיים חוג לומדים שלנכדו הצעיר של בעל 'חידושי הרי"ם' נודע בו בוודאי מעמד מרכזי.

ב. בני החוג עסקו גם בענייני קבלה. ר' יהודה אריה ליב השמיע בו גם חידושי סוד, ואף רשם את דבריו. יש להניח שבני החוג זכו לעיין בדבריו הכתובים, ואולי אף קיבלו היתר להעתיקם. על-כליפנים, המקור היה שמור ברשותו.

ג. הלימוד המקיף של תורת הקבלה אמנם נתקיים בבית-מדרשה של חסידות גור, אך הוא היה אפוף אוטורייות, וניכרת מגמת הכותב להצניע את הדברים ולהבליעם בקיצור וברמז. יחסו של בעל ה'ליקוטים' אל העיסוק בקבלה זוכה לניסוח מעניין וחשוב בבואו לפרש את מאמר הזוהר בעניין 'שמע ישראל' (ח"ב, תרומה, קס ע"ב): 'ואם כי אין לעיין ולדבר בענינים אלו, אשר הזוהירו חכמי זוה"ק שלא לומר מה שלא קיבל מרבו, אבל בדרך העיון להתלמד ולקוות לה' שיאור [צ"ל: שיאיר] עינינו ולהעמידנו על האמת – חיוב על כל ליגע לבא אל האמת'.⁵⁴ ובכן, לא רק היתר יש כאן, אלא – בנוסח מופלג

51 'כבר הי' דברינו בזה גם בשנה הקודמת' (ח"א, לב ע"א). נוסח זה ניתן לפרש גם כמכוון לדברים שבכתב, אבל לשונות שבהמשך מסלקים ספק בעניין זה ומצביעים בבירור על דברים שבעל-פה: 'ובקיצור ראשי דברים ארמוז לך מה שדברתי בישוב קושית הב"ה' (שם), 'גם ענין זה דברנו בימי התנוכה' (ח"א, לב ע"ב).

52 מובאת בדבריו עוד לפני המכתב (ח"א, לא ע"ב). הקושיה מופיעה בבית יוסף, אורח חיים, סימן תר"ע. ח"א, לב ע"א–ע"ב.

54 ח"א, סו ע"ב. בכינוי 'חכמי זוה"ק' הוא מתכוון ללא ספק לנציגיה של מסורת הפרשנות הזוהרית, שביניהם חזרה וניצורה המחלוקת בדבר מעמדם של ה'סברה' או ה'עיון' – לעומת ה'קבלה' – בהבנת

[15] מנעורים להנהגה ומקבלה לחסידות: שלבים בהתפתחותו של בעל 'שפת אמת'

ומפתיע – חיוב יש כאן, ולא חיוב לבני־עלייה שהכשירו עצמם והתקינו לבותיהם, אלא 'חיוב על כל' לרדת להקרה של תורת האמת. וטיבו של עיסוק זה מהו? הווה אומר – לאו דווקא קבלה איש מפי איש, תלמיד מפי רבו, אלא גם התמודדות ספקולטיבית, 'בדרך העיון' העצמי, שיש בה גם ממד של השראה אלהית בגילויים ובהבנתם של סתרי הקבלה.⁵⁵ לפי נוסח הערותיו של בעל ה'ליקוטים', המציין לא פעם שאת הבנתו קנה בחסד האל,⁵⁶ מתגלה ממד זה כמהותי בהתמודדותיו הפרשניות.

במכתב נוסף, אף הוא בעל חשיבות יתרה לליבונו של הסוגיה הנדונה, כלולים עיקרי דבריו המלוקטים של ר' יהודה אריה ליב לראש חודש ניסן. הכותב עוסק במשמעותו של חג הפסח, שבו יכול אדם לפסוח ו'לקפוץ' שלא בהדרגה ולאחוז בהש"י, ואין לו מניעה מס'א כלל... ולאשר כי אין הענין מובן לכל אדם, איך הוא הקפיצה לדבוק בהש"י, ולזאת הנני מגלה לך מה שאני יודע בזה דרך האמת'. הסוד הנדון, שהוא 'צורך גדול לידע מהות הענין' לקיומו השלם והמלא, הוא – שוב – סוד הייחוד שב'שמע', שנתברר לבעל ה'ליקוטים' ונודע לו 'באר היטב באמת, לא ע"פ אומד השמיעה, רק מתוך ספרי הקדושים המקובלים הגדולים, ואותו, כפי שהוא מעיד בעצמו, הוא 'מחויב' לגלות לנמען 'לברר הדברים'. הוא מדבר על הטרנספורמציה שחלה בירידת הקדושה עד שנתגבשה ב'דברים גשמיים ממש', ועל האפשרות המצויה לאדם לדבוק בה 'אף בדבר גשמי'. את הקטע הזה במכתבו הוא חותם בדברים הבאים: 'ואם אמנם יש בזה אריכות דברים מאוד, שיש כמה ספרים מאלפים דפים לפרש דבר זה, לא נאריך עתה, כי לדעתי די במלות קצרות אשר כתבתי'.⁵⁷ התייחסות אל ספרי הקבלה כמקור לימודה והבנתה מופיעה בהמשך: 'ולאשר כי הדברים נאמרים ע"פ האמת הנני לבאר לך בדרך כלל, ואם תלמוד בספרי הקבלה יהי' לך הדברים אלו לתועלת'.⁵⁸ את מכתבו מסיים ר' יהודה אריה ליב בבקשה 'שלא להראות המכתב ולהצפינו עד פגישתם, כי הדברים חביבים עליו מאוד ופנאי אין לו להעתיקם לעצמו'.⁵⁹

הטקסט הקבלי. לשאלה אחרונה זו ראה, למשל: 'יעקבסון, 'תורת הגאולה של ר' מרדכי דאטו', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, הוגש לסינאט האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב, עמ' 182–189.

55 על החוויה הפנימית כקודמת לפרשנות המיסטית של כתבי הקודש או כתנאי לה בחסידות, ראה: מ' אידל, קבלה – היבטים חדשים, תל־אביב 1993, עמ' 253–255.

56 ראה לעיל, הערה 38.

57 ח"ב, ד ע"ב.

58 ח"ב, ה ע"ב. ב'דרך כלל' מתכוון הכותב לראשי פרקים בלבד. אל עמקות הפרטים יוכל אדם לירד רק בלימוד מעמיק של ספרי קבלה.

59 ח"ב, ו ע"א. סיום מעין זה, הכולל בקשה וזה ונימוק זה עצמו, מצוי בסופה של איגרת נוספת משנת תרכ"ח (ח"ב, יז ע"א). בחלקה השני עוסקת איגרת זו במוטיבים קבליים אחדים ובפרשנותם ההסידית. מועקת 'שרדות הרבה' וחוסר־פנאי באה לידי ביטוי גם פה.

עדותה המאלפת של איגרת זו עולה בקנה אחד עם הדברים הקודמים: 'לא ע"פ אומד השמיעה' – תלמיד מפי רבו – השיג את שהשיג, לא בקבלה סבילה, אלא 'מתוך ספרי הקדושים המקובלים הגדולים', כלומר: בעיון מעמיק בדבריהם, והאל האיר עיניו ונחתו בדרך האמת. חוויית ההישג האישי מוצנעת אמנם ומובלעת בנעימה, אך היא משתמעת בבירור מהערות לא מעטות ב'ליקוטים', ואפילו ניתן לחוש במתח מסוים בינה לבין מעמדה של הידיעה שזכה לה כנכס של מסורת מקודשת. ומכיוון שמה שנודע לו לכותב 'לא ע"פ אומד השמיעה' נודע, אלא מתוך ספריהם רבי־ההיקף של בעלי הקבלה, אין הוא רשאי לגנוז בד' אמותיו כסגולת רוחו, אלא 'מחויב... לגלות... לברר הדברים', ומי יוכל לעצור במילין? מכריע בחשיבותו הוא משפט הסיום של קטע המכתב הראשון, שבו הוא פונה אל רעהו לאמור: 'זאת תעניין בזה' – בדבריו המעטים ובמילותיו הקצרות של המכתב כתמציתם וכמפתחות הבנתם של 'כמה ספרים מאלפים דפים' – 'תמצא מבואר כדברי, והוא עיקר עבודת האדם'.⁶⁰ לקבלה נודעת אפוא חשיבות מכרעת בחשיפת רובד המעמקים של עבודת האדם ובהשלמתה הרוחנית של הנהגתו הדתית־המוסרית על־פי החסידות.

עתה אנו באים לסיכום דברים ולמסקנות. למרות הקרבה הרעיונית הברורה בין ה'ליקוטים' ל'שפת אמת', כשבראשונים כבר נוצקה בעיקרה הטרימינולוגיה האופיינית ונתגבשו המסגרות הרעיוניות ומגמות השיטה, הם נבדלים מדרושי 'שפת אמת' בנקודות בולטות אחדות.

א. ב'ליקוטים' נרחבת ביותר התייחסות הכותב אל מקורות מגוונים, שלא פעם מציגים עמדות שונות ודעות חלוקות. בעל 'שפת אמת', לעומת זאת, מייסד את דבריו אך ורק על המקורות האוטוריטטיים של כתבי הקודש, תורה שבכתב ותורה שבעל־פה (לרבות הזוהר), ועליהם מיתוסף פירושו של רש"י (המשמש אותו לרוב אך כמקור משני לדברי חז"ל).

ח"ב, ד ע"ב. ב'עיקר עבודת האדם' – הדבקות בקדושה הנסתרת ובאור הגנוז בגשמי – מתכוון בעל ה'ליקוטים' לכלל כל היהודים שבעולם. העבודה הדתית היא עבודת הייחוד 'בכל העולמות', כפי שמתברר מדבריו בפרשת נשוא (ח"ב, יז ע"ב). בהקשר זה מציג המחבר עמדה מעניינת ביחס לרבי פירוש השונים של התורה. מתוך עמדה זו עולה חיוב העיסוק בסודותיה של התורה דווקא מתוך פשט דבריה, כשם שדווקא בעולם הזה צריך אדם לתור אחר האור הגנוז. בפירושו לסיפור עלייתו של משה למרום (שבת פח ע"ב) קובע ר' יהודה אריה לייב, שסודות התורה היו מסורים למלאכים 'עפ"י פי' אחר', ומשום כך נתיירא משה 'למעט סודות התורה ח"ו, וליטול לנו, שיהי' עפ"י פי' הפשוט'. מוראו של משה מבוסס אפוא על חשש לפגיעה במעמדה של התורה, שבנתינתה לאדם תאבד לה חווייתה הרוחנית, וסודותיה ייחתמו במעבה הפשט שתתלבש בו בהתגשמותה. אבל ההיפך הוא הנכון: 'מה שאדם בעוה"ז השפל מתקן ודבוק בעולמות עליונים בהשי"ת ומחבר פי' הפשוט עם הסוד באמת יותר נ"ר [נחת רוח] להשי"ת, וזה הי' עיקר הבריאה' (שם). חיבור הפירושים איננו אלא ייחוד העולמות וקידושם, עד שהעולם כולו יתעלה לשמש מרכבה לקדושה המתגלה. בדברים אלו נוצק היסוד הרעיוני לחובת העיסוק בקבלה, שרק בגילוי סודותיה יכול אדם מישראל לבטא את היסוד הספיריטואלי שלצורך גילוי בא לעולם.

[17] מנעורים להנהגה ומקבלה לחסידות: שלבים בהתפתחותו של בעל 'שפת אמת'

ב. ב'ליקוטים' רבים ביותר לשונות מדבר בעדו, וה'אני' הכותב שב ומתגלה בקביעות. ההתבטאויות הפרטיות כרוכות לא פעם בציונה של הבנה פרשנית חדשה שהכותב זכה לה, וגם בעמדה ביקורתית שאינה נרתעת אף מפני מעמדם וסמכותם של גדולים ונודעים. בדרושי 'שפת אמת' נעלם לחלוטין כל היבט אישי, ור' יהודה אריה ליב אך פה הוא להם, אומר ומגיד תורה.

ג. ענייני קבלה כשלעצמם – מעבר להסתמכות רחבת-היקף ורבת-בקיאות על מקורות קבליים – נדונים ב'ליקוטים' לעתים תכופות. דיונים מעין אלה – בסוד א"ס וספירותיו, למשל, או ממלא וסובב – אינם מתקיימים כלל בדרושי 'שפת אמת', שבהם הקבלה אך תנא דמסייע היא לבידור ציווי של האתוס החסידי.

ד. תחומי העניין ב'ליקוטים' רבים יותר מאלה שב'שפת אמת': פרשנות, הלכה, קבלה. בדרושי 'שפת אמת' פתוכים אלה יחדיו ויצוקים כמקשה אחת, שכולה הגדת תורה. לא מצינו בהם ניסיון להתיר קושיה הלכתית, או דיון בסוגיה פרשנית טהורה.

ה. בעוד דרושי 'שפת אמת' משועבדים כולם לתכלית אחת, קבועה ועומדת ('שפת אמת' תכון לעד⁶¹), הכתיבה ב'ליקוטים' מתאפיינת בדילוגים מחשבתיים של פרשנות דרשנית. עניינים שונים מעסיקים את הכותב בתחומים מגוונים, ובמסגרת אותה פרשה הוא מתיר לעצמו את חירות הסקרנות והביטוי בדילוגים מעניין לעניין.

לאור כל אלה שוב לא נוכל לתמוה על ר' יהודה אריה ליב, שביער את חיבור נעוריו. הראה בו פרי משוגת נעורים? לקביעה זו אין בידנו ראיה, אבל ספק ראיה אולי מצויה במכתב מאוחר ששלח לבנו-בכורו, אברהם מרדכי, לימים יורשו בהנהגה כאדמו"ר השלישי לבית גור. במכתב הוא פונה אל בנו הצעיר ואומר לו, בין שאר דברי הדרכה: 'תודה לה' אשר זכית להיות עוסק בתורה ומצווה. ולא נכון לאברך כמוך לילך תמיד בהתבוננות ומחשבות, רק לעסוק בתורה ומצוות, כי הרבה יותר ויותר זוכה אדם על ידי תורה מאשר על ידי שכלו ורעיונותיו, בפרט בימי הנעורים, ולא לבקש גדולות, רק לשמוח בקיום מצוות ד'. ... ותקח לך מדת הזריזות שמביא לידי חסידות, שלא לילך בטלית על הכתף ברעיונות, רק לזכור בזריזות שהיא מצות הבורא ב"ה, כי ברגע אחד בזריזות יעלה לו יותר מכל אלה חשבונות'.⁶²

האם רומז כאן האב על דרכו בנעוריו, אולי זו שהוא מורה לבנו שלא לדרוך בה? הרי דבר ברור הוא ולמד מעניינו, שבדברו על 'התבוננות ומחשבות', שָׁכַל אדם ורעיונותיו, הוא מתכוון להגות הקבלית-החסידית, שכה הרבתה להעסיקו בימי נעוריו. אבל אם השערה

61 פסוק זה (משלי יב, 19) חותם את דרשתו הקצרה של ר' יהודה אריה ליב בפרשת ויחי, תרס"ה. זו היתה דרשתו האחרונה, ושבעות ספורים אחריה חלה בחוליו שלא קם ממנו. פסוק זה הוא שהקנה לקובץ הגדול את שמו. ראה: יהודה ליב לזין, אדמו"ר גור, ירושלים תשל"ו, עמ' 63.

62 מכתב זה מובא בספרו של ברומברג (לעיל, הערה 21), עמ' ס.

זו היא בגדר שמא, נמצאת אחרת כמעט בגדרו של ברי וודאי, לאמור: כובד ההנהגה ועול הגדת תורה עקרו מדרושי 'שפת אמת' אותה רוח נעורים – כמעט רוח תזוית – והטילו על ר' יהודה אריה ליב את האחריות הגדולה: משנעשה מנהיג עדה, ניטלה ממנו חירות הנעורים ובן-לילה נתגלה כדוברה כבד הראש של תורת חיים היצוקה באחדותה ובשלמותה העקבית, וכולה סמכות, הוראת דרך וציוויים רוחניים. שוב אין הוא שוקל את שיקולי דעתו הפרטית; שוב אין הוא בוחן מקורות ועורך השוואה ביקורתית ביניהם; שוב אין הוא מתיר קושיות הלכה, עוסק בענייני קבלה ורושם לעצמו רשימות והערות בתחומי לימודיו השונים. כל מרצו הרוחני והדידקטי קודש הוא מעתה לאחת: ל'שפת אמת' אשר תיכון לעד.